

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԷՊՈՍԸ

Արմեն Պետրոսյան*

Երբ չկա գիր և գրավոր պատմություն, մարդիկ գրանցում են պատմությունը բանավոր էպիկական ստեղծագործությունների միջոցով: Սակայն գրի ստեղծումից հետո էլ հայ ժողովուրդը շարունակեց ստեղծել պատմական դարաշրջաններ ներկայացնող էպոսներ: Կարելի է ասել, որ Հայաստանի ողջ պատմությունը կողավորվել է հաջորդական էպոսների միջոցով: Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը պետք է ներառի հետևյալ ստեղծագործությունները՝ 1) ազգածին ավանդություններ, 2) «Վիպասանք», 3) «Պարսից պատերազմ» 4) «Տարոնի պատերազմ», 5) «Մասնա ծներ», 6) «Քյոռոզլի»: Խորհրդային առաջին առաջնորդների մասին («կեղծ») ժողովրդական ստեղծագործությունները ևս կարող են դիտվել այս համատեքստում: Արխայիկ էպոսները ստեղծված են ըստ մեկ կոնկրետ սխեմայի՝ հերոսների ծննդաբանական շարքի՝ 1) դիցաբանական կերպար կամ նրա խորհրդանիշ, 2) դիցաբանական երկվորյակներ, 3) «մեռնող (և հառնող)» հերոս: Առասպելական պատմական հերոսների կերպարները համադրվել են այս առասպելաբանական արքետիպերի հետ:

Բանալի բաներ. հայ ժողովրդական էպոս, հայ բանահյուսություն, հայ հին գրականություն, հայ առասպելաբանություն:

Հայկական վիպական բանահյուսությունը վերին աստիճանի հարուստ է, բաղկացած մի քանի խոշոր էպոսներից և բազում փոքր ստեղծագործություններից¹: Մրանց պետք է գումարել նաև հայոց քրիստոնեական դարձի վիպական պատմությունը (Ագաթանգեղոս) և վանական բանահյուսության այլ ստեղծագործություններ: Սովորաբար, Արեղյանի հետևողությամբ, հայոց էպոսներ են համարվում հետևյալ ստեղծագործությունները՝ 1) «Վիպասանք», 2) «Պարսից պատերազմ», 3) «Տարոնի պատերազմ», 4) «Մասնա ծներ»:

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների դոկտոր:

1 Հայ վիպական բանահյուսության համակարգման վերաբերյալ տես *Արեղյան Մ.*, Երկեր, հ.Ա, Երևան, 1966; *Petrosyan A. Y.*, The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic. – Journal of Indo-European Studies Monograph 42. Washington DC, 2002; *Հարությունյան Մ.*, Բանագիտական ակնարկներ, Երևան, 2010, էջ 139-161: *Պետրոսյան Ա.*, Հայոց պատմությունը և վիպական բանահյուսությունը. – Բանբեր Մատենադարանի, հ. 21, 2014, էջ 131-142:

Սրանց պետք է ավելացվի երկու լիարժեք ժողովրդական էպոս՝ հայոց ազգածին ավանդությունը և Քյոտոլին*։ Ընդհանրապես, ազգածին ավանդությունները հանդես են գալիս տարբեր ձևերով՝ որպես առասպել, լեգենդ և էպոս։ Հայկյանների վիպական պատմությունը մի տիպիկ հերոսական էպոս է, մյուս հայկական էպոսների նման միավորված մի քանի սերունդ (ճյուղ) ընդգրկող մեկ վիպական ամբողջության մեջ, Հայկից մինչև Արա Գեղեցիկ, որտեղ հայոց նախահայրերի և նրանց հակառակորդների՝ ծագումով դիցաբանական կերպարները էպոսին միանգամայն բնորոշ կերպով վիպականացել և պատմականացել են։ Այն ավանդված է Մար Աբասի մշակված տարբերակով, համապատասխանեցված աստվածաշնչի և հունական աղբյուրների հետ, բայց և այնպես, նշանակալի չափով վավերական է և մյուսների համեմատությամբ աչքի է ընկնում առավել բնիկ տարրերով²։ Կարծես հայոց ազգածագման ավանդության համար է ասված հերոսական էպոսի հետևյալ բնութագիրը՝ «Հերոսական էպոսը ձևավորվում է էթնիկական կոնսոլիդացիայի գործընթացում, զարգանում և տարածվում էթնոգենեզի (ազգագոյացման – Ա. Պ.) և ցեղերի տեղաշարժման ընթացքում...»³։ Իսկ «Քյոտոլին» թյուրքական էպոս է, որը մտել է հայերի և այլ ժողովուրդների ավանդույթ (վրացիներ, քրդեր, տաջիկներ և այլն)։ Նման օրինակներ են նարթական էպոսը և հնդկական

* Հեղինակի այս պնդումը, մեր դիտարկմամբ, վերանայման կարիք ունի։ Կարծում ենք, որ հայոց ազգածին ավանդությունը ամբողջովին տեղավորվում է «վիպերգ» ժանրի մեջ, իսկ պատմական «Քյոտոլի» ազգային պատկանելության և գործունեության հարցը քննարկելիս տարբեր տարիների հայ հետազոտողները առաջնորդվել են խորհրդային արևելագետ, Ադրբեջանական ԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Ի. Պ. Պետրոշևսկու 1941/1949 թթ. արտահայտված մի կարծիքով՝ կերտված Առաքել Դավրիժեցու համառոտ վկայության հիման վրա։ Մասնագիտական գրականության մեջ «Քյոտոլին» համարվում է աշուղական քանաստեղծություն կամ թյուրքական էպոս՝ տարածված Տյան-Շանից մինչև Բալկաններ, Կասպից ծովից մինչև Սիբիր սփռված մի շարք երկրներում և ժողովուրդների մեջ (թյուրքեր, ադրբեջանցիներ, թյուրքմեններ, ուզբեկներ, դազախներ, տաջիկներ, քրդեր, դաղստանցիներ, հայեր, վրացիներ և այլն), որի սկզբնավորումը ընդունված է համարել 17-րդ դարը (Մանոթ. խմբ.)։

2 Ազգածին ավանդության հնդեվրոպական ակունքների վերաբերյալ տե՛ս *Ahyan S.*, *Les débuts de l'histoire d'Arménie et les trois fonctions indo-européennes.* – *Revue de l'histoire des religions* CIC-3, pp. 251-271; *Dumézil G.*, *Le roman des jumeaux*, Paris, 1994, pp. 133-134; *Petrosyan A.*, *The Indo-European*, passim; *Idem: The Indo-European *H2ner(t)-s and the Danu Tribe.* – *Journal of Indo-European Studies*, 35 (2007), pp. 297-310; *Idem: Forefather Hayk in the Light of Comparative Mythology.* – *Journal of Indo-European Studies*, 37 (2009), pp. 155-163:

3 *Мелетинский Е. М.*, *Введение в историческую поэтику эпоса и романа.* М., с. 62: Առաջին Հայկյանների զրույցները վաղնջական էպոսի նմուշներ է համարում նաև Ս. Հարությունյանը, տե՛ս *Հարությունյան Ս. Բ.*, *Բանագիտական ակնարկներ*, Երևան 2010, էջ 143:

«Մահաբհարատան» ու «Ռամայանան», տարածված բազում ժողովուրդների մեջ:

Առաջին վեպերը հայտնի են հին պատմիչների աշխատություններից (Ագաթանգեղոս, Փավստոս, Խորենացի, Մերետոս, Հովհան Մամիկոնյան), իսկ «Սասնա ծռերը» և «Քյոռոզլին»՝ ավանդված են բանավոր և պատմվել են մինչև 20-րդ դար: Գրառված վեպերը ժողովրդի կողմից հետագայում այլևս չեն պատմվել՝ դեր է խաղացել գրավոր խոսքի հեղինակավոր լինելու հանգամանքը:

Ազգածին ավանդությունը սկսվում է բաբելոնյան աշտարակաշինությունից, այսինքն՝ ժողովուրդների առաջացման ժամանակից, և ավարտվում հայերի պարտությամբ ասորեստանյան թագուհի Շամիրամից (մ.թ.ա. 9-րդ դարի վերջ), որը հայկական ավանդություն անձնավորում է Ուրարտու պետությունը (նրան են վերագրվում Ուրարտուի նշանակալի կառույցների, այդ թվում՝ մայրաքաղաք Վանի, Մենուա արքայի ջրանցքի կառուցումը, ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները և այլն): Ուրարտուի տիրապետությունը՝ մ.թ.ա. 9-7-րդ դդ., այսպիսով, ժողովրդական հիշողությունը համարում է ասորեստանյան գերիշխանության դարաշրջան: «Վիպասանքը» հետուրարտական դարաշրջանի էպոս է՝ նրա առաջին նշանակալի հերոսը՝ Տիգրան Երվանդյանը թվագրվում է մ.թ.ա. 6-րդ, իսկ վերջինները՝ Արտաշեսը և Արտավազդը՝ մ.թ.ա. երկրորդ-առաջին դարերով, բայց նրանց կերպարներն էպոսում խառնվել են ավելի ուշ՝ Արշակունի արքաների կերպարների հետ⁴: «Պարսից պատերազմը» պատմում է Արշակունիների դարաշրջանի (1-4-րդ դդ.) հատկապես վերջին շրջանի, իսկ «Տարոնի պատերազմը»՝ հետարշակունյաց դարաշրջանի Տարոն նահանգի տերերի՝ հիմնականում Մամիկոնյան իշխանների՝ պարսիկների դեմ ունեցած պատերազմների մասին: «Սասնա ծռերը» ընդգրկում է արաբական տիրապետության և հետագա ժամանակահատվածը (7-13-րդ դդ.): Հայկյանների և Մասունի էպոսները առավել առասպելական են (Հայկը, Արամը, Արան, Ծովինարը, Սանասարը, Մհերը հին աստվածների վիպականացած կերպարներ են): Մյուս էպոսների հերոսները հիմնականում կամ հաճախ պատմական դեմքեր են (Տիգրանը, Արտաշեսը, Արտավազդը, Տիրանը, Արշակը, Մուշեղը հին և միջնադարյան Հայաստանի արքաներ և իշխաններ են): Չնայած պատմականացմանը, թշնամական կերպարները երբեմն հանդես են գալիս հին դիցաբանական անուններով (Հայկի հակառակորդ Բելը Բաբելոնի մեծ աստված Բել-Մարդուկն է, Արամի հակառակորդ Բարշամը՝ սիրիական Բաալշամին աստ-

4 Այդ մասին տե՛ս *Петросян А. Е., Армянская Сатеник/Сатиник и кавказская Сатана/Сатаней.* – Вестник Владикавказского научного центра, 1, 2016, с. 8-17:

վածը, Տիգրանի հակառակորդ Աժդահակը՝ իրանական առասպելական օձ-վիշապ Աժի Դահական):

Բոլոր վեպերը, բացի «Քյոռոզլուց», ներկայացնում են մի քանի սերնդի հերոսների պատմություն, ինչը հայկական էպոսի բնորոշ առանձնահատկությունն է: Վեպերի սյուժեները քիչ ընդհանրություններ ունեն (նրանք արտացոլում են տարբեր դարաշարջանների պատմական իրողություններ): Սակայն, համեմատությունը բացահայտում է նրանց բոլորին բնորոշ մի սխեմա, որը կարող է պարզեցվել որպես որոշակի կերպարների հաջորդականություն՝ 1) աստվածություն կամ նրա սիմվոլը, 2) նրա որդիները՝ երկվորյակներ, որոնցից առաջինը ներկայացնում է ամպրոպի աստծու էպիկական տարբերակը, 3) «զոհվող (և հարություն առնող)» կերպար:

Հնդեվրոպական համատեքստում այդ սխեման կարելի է դիտարկել որպես երկու առասպելների համադրություն՝ 1) աստվածային երկվորյակների՝ երկնային աստծու որդիների առասպելայինը և 2) ամպրոպի աստծու և նրա «պատժվող/զոհվող» որդու առասպելայինը⁵: Ակնհայտ է, որ այս վիպական սխեման ծագում է աստվածային պարադիգմից՝ դիցաձևությունից (թեոզոնիա): Դիցաբանական վերակազմության մեջ նախնական սխեման պատկերանում է որպես պարզ ծննդաբանական շարք. 1) երկնային աստված, 2) նրա որդիները, երկվորյակներ, որոնցից մեկն ամպրոպի աստվածն է, վիշապամարտիկ, 3) ամպրոպի աստծու որդին, «զոհվող» աստվածություն:

Տոհմի հիմնադիրը՝ երկվորյակների հայրը, որը հնդեվրոպական վերակազմության մեջ հանդես է գալիս որպես երկնքի (արևի) աստված՝ *dyēus ph₂ter-, շարքում կարող է փոխարինվել այլ աստվածությամբ կամ նրա սիմվոլով (Հայկ, Ծովինար, «Վիպասանքում» երկվորյակային հերոսների հայրը ցույն է, իսկ «Սասնա ծռերի» մի տարբերակում՝ ըստ երևույթին՝ ձին⁶): Նա, ի դեպ, երբեմն ոչ մի դեր չի խաղում, և տոհմը, ըստ էության, սկսվում է երկվորյակներից:

Երկվորյակային կերպարները բնորոշվում են իրար նման անուններով (Արամանյակ և Արամայիս, Երվանդ և Երվազ, Սանասար և Բաղդա-

5 Երկվորյակների հնդեվրոպական առասպելների վերաբերյալ տևն օրինակ *Ward D.*, *The Divine Twins: An Indo-European Myth in Germanic Tradition*, Berkeley, Los Angeles, 1968; *Mallory J. P., Adams D. Q.*, *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London, Chicago, p. 161 ff; *West M. L.*, *Indo-European Poetry and Myth*, New York, 2007, p. 186 ff.; հնդեվրոպական ամպրոպի աստծու վերաբերյալ՝ *Иванов В. В., Топоров В. Н.*, *Исследования в области славянских древностей*. М., 1974:

6 *Հարությունյան Ս.*, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 349-350:

սար)⁷. նրանք, կամ նրանցից մեկը, հիմնում է նոր ավանդույթը սկզբնավորող քաղաքը (Արմավիր, Երվանդաշատ, Սասուն): Ամպրոպային աստծու՝ երկվորյակային կերպարի վառ օրինակն է Սանասարը, Սասունի հերոսների հիմնական զենքի՝ «թուր-կեծակիի» առաջին տերը⁸: Էպիկական տոհմաբանություններում այդ սխեման հաճախ բարդանում է՝ հանդիպում են տոհմագծեր երկու սերունդների երկվորյակներով, և ամպրոպի աստծու կերպարը կրկնվում է որպես շարքի հիմնական հերոս՝ տոհմի նախավերջին անդամ (ազգածին ավանդության մեջ՝ Արամ, «Վիպասանքում»՝ Արտաշես, «Սասնա ծոերում»՝ Դավիթ):

Շարքն ավարտվում է վերջին հերոսի (Արա, Արտավազդ, Փոքր Մհեր) վերջով/մահվամբ, հարության ակնկալիքով, որից հետո դարաշրջանն ավարտվում է (տեղի են ունենում աղետներ, փոխվում կամ վերջանում է արքայատոհմը, Հայաստանը կորցնում է անկախությունը ևն):

Վիպական շարք	Երկվորյակային տիպի հերոսներ	Մեծ հերոս	Վերջին՝ զոհվող և վերածնվող, կամ փակված հերոս
Ազգածին ավանդություն	Արամանյակ և Արամայիս	Արամ	Արա Գեղեցիկ
«Վիպասանք»	Երվանդ և Երվազ	Արտաշես	Արտավազդ
«Սասնա ծոեր»	Սանասար և Բաղդասար	Դավիթ	Մհեր

«Քրոնոզիլում» («Կուրի որդի», XVI-XVII դարերի սահմանի պատմական անձ, ջալալիների ապստամբության առաջնորդներից), չկա տարբեր սերունդների հերոսների հերթագայություն: Սա թյուրքական էպոս է, բայց նրա արևմտյան տարբերակներում գործողությունները տեղի են ունենում Հայկական լեռնաշխարհում և այն ներառել է իր մեջ հայկական մոտիվներ: Հետաքրքիր է, որ Քրոնոզիլու անունն առաջին անգամ հիշա-

7 Արամանյակի և Արամայիսի երկվորյակային բնույթի վերաբերյալ տես *Պեպրոսյան Ա., Տիրացյան Ն.*, Հայոց առաջին մայրաքաղաք Արմավիրը պաշտամունքային կենտրոն. – *ՊԲՀ*, 2012, թիվ 1, էջ 169-184: Երվանդի և Երվազի մասին՝ *Հարությունյան Ա.*, Հայ առասպելաբանություն, էջ 341-345:

8 Սանասարի՝ որպես ամպրոպի աստծու վիպականացած կերպարի վերաբերյալ տես *Արեղյան Ս.*, Երկեր, հ. Ա, էջ 414 հուն.: Երվանդի վերաբերյալ՝ *Հարությունյան Ա.*, Հայ առասպելաբանություն, էջ 103 հուն.: Ի դեպ, ամպրոպի աստվածը հանդես է գալիս որպես երկվորյակային կերպար նաև որոշ այլ ավանդույթներում՝ այդպիսիք են հին հնդկական Ինդրան, խոտիական Թեշուրը և շումերական Իշկուրը: Տես *Petrosyan A. Y.*, *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic*, p. 14 f., 20 ff.; *Петросян А. Е.*, *Армяно-индийские эпические параллели, Армянский эпос и мировое эпическое наследие*. Ереван, 2007, с. 38:

տակվում է Առաքել Դավրիժեցու մոտ, իսկ էպոսի առաջին գրառումը կատարվել է հայի կողմից, հայատառ թուրքերեն (1721թ.)⁹: «Քյոռոլլու»՝ հայոց մեջ ամենալայն տարածվածության մասին է խոսում այն, որ ոչ մի այլ դիցաբանական կամ վիպական հերոսի անունով չկան այդքան տեղանուններ (մեծ մասամբ ավերակ ամրոցներ, բայց նաև լեռներ, գյուղեր ևն, տարածված ողջ Հայկական լեռնաշխարհում)¹⁰:

Հայոց մեջ «Քյոռոլլին» պատմվել է ժողովրդական ասացողների կողմից մինչև վերջերս (գրանցված է շուրջ երկու տասնյակ տարբերակ, գրանցված և ուսումնասիրված են էպոսի նաև երաժշտական հատվածները)¹¹: Հայագիտության մեջ «Քյոռոլլու» վերաբերյալ նշանակալի գրականություն է ստեղծվել: «Կույրի որդու» առասպելայինը հնագույն ծագում ունի և հանդիպում է մի շարք ժողովուրդների առասպելներում¹²: Հայագիտության մեջ ցույց է տրվել, որ Քյոռոլլու համապատասխան պոեմն ծագում է «Պարսից պատերազմից», ըստ որի Տիրան թագավորին՝ Արշակ թագավորի հորը, կուրացնում է Վարազ-Շապուհը (Փավստոս III, 20-21): «Քյոռոլլին» ներառում է Արշակի լեգենդի առանցքային տարրերը՝ հորը կուրացնելը, պայմանավորված ձիու հետ կապված մի թյուրիմացությամբ և հերոսի վրեժը¹³: Կան բազմաթիվ համապատասխանություններ «Քյոռոլ-

9 Արրահամյան Ա., Գարրիելյան Դ., Քյոռ-ոլլու նորահայտ երգերը, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտություններ, 1954, 9, էջ 71-93; Каррыев Б. А., Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов, М., 1968, 10 сл.:

10 Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 404-405:

11 Քյոռոլլու հայկական տարբերակներից տե՛ս հատկապես Քյոռ-ոլլի, ժողովրդական վիպասանություն, Երևան, 1941: էպոսի հայկական երաժշտակատարողական առանձնահատուկ ավանդույթի վերաբերյալ տե՛ս *Երնջակյան Լ.*, Աշուղական սիրավեպը մերձավորարևելյան երաժշտական փոխառնչությունների համատեքստում, Երևան, 2009, 97-165:

12 Dumézil G., Les légendes de “Fils d’aveugles” au Caucase et autour du Caucase. - Revue de l’histoire des religions 1938, 117, pp. 50-74.

13 Քյոռոլլու և Արշակի վեպերի կապի և ընդհանրությունների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Dumézil G., նշվ. աշխ., էջ 73-74, առավել խորությամբ հիմնավորված՝ տե՛ս Պերպերեան Հ., Արշակ Բ. և Քեռոլլու, Փարիզ, 1938; տե՛ս և Մելիք-Օհանջանյան Կ., Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի. - Տեղեկագիր, 1947, 7, էջ 77; կույրի որդու առասպելայինը հնագույն արտացոլումների և Քյոռոլլու հայկական ակունքների ու կապերի վերաբերյալ՝ Ռամսայան Ս., Քյոռոլլի, Իրան-Նամ, 1996, 4-5, 1997, 4-5-6, 1998, 1-2-3; Սիսյան Ս., Կույր հոր ու իր տառապյալ որդիների առասպելական թեման և Քյոռոլլին, - Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, 1997, 3, էջ 148-153; Petrosyan A., The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources..., p. 158; Russell J., From Parthia to Robin Hood: The Epic of the Blind Man’s Son. - The Embroidered Bible: Studies in Biblical Apocrypha and Pseudepigrapha in Honour of Michael E. Stone; Մելքոնյան Ռ., Քյոռոլլու էպոսի հայկական հիմքերի շուրջ, Արևելագիտության հարցեր VII, Երևան, 2014,

լու» և «Սասնա ծռերի», միջև՝ օրինակ, Քյոռոզլու թուրք պատրաստվում է կայծակից (հմնտ. Սասունի հերոսների Թուր-կեծակին), նրա կախարդական ձին, ինչպես և Սասունի հերոսների ձին, ջրային ծագում ունի, Քյոռոզլու ընկերները կոչվում են *դալի* «խենթ», ինչպես «Սասնա ծռերի» հերոսները և այլն: Որոշ տարբերակներում կյանքի ավարտին Քյոռոզլին մտնում է քարանձավ, հմնտ. Փոքր Մհերի և Արտավազդի վերջը (Արշակ թագավորը ևս շղթայվում և նետվում է Անհուշ բերդը, որտեղ և ավարտվում է նրա կյանքը): Այսպիսով, Քյոռոզլին, կարելի է ասել, որ անկախ թուրքական տարրերից, շարունակում է նաև Հայաստանի վիպական ավանդույթը:

Հայ իրականության մեջ, բացի ժողովրդական ասացողներից, Քյոռոզլու սյուժեն մշակվել է մի շարք ստեղծագործողների կողմից: Այսպես, հայտնի են Զ. Անտոնովի և Ս. Ավյանի «Քյոռ-օղի» թատերգությունները և Ա. Տիգրանյանի համանուն անավարտ օպերան¹⁴: Հայոց մեջ հնից ի վեր Քյոռոզլու՝ ծագումով հայ լինելու վերաբերյալ կայուն կարծիք է եղել: Այդ մասին գրել են Աբովյանը «Վերք Հայաստանի» գրքի առաջաբանում և Աղայանը վիպերգության իր մշակման մեջ: Բ. Պատկանյանի անավարտ «Քյոռոզլուում» ևս հերոսը հայ է, որն իսկամ էր ընդունել գաղափարական պատճառներով¹⁵: Քյոռոզլին հայ է նաև դարաբաղյան ժողովրդական պատումներում (այդ մասին կան նաև թուրքերեն տեքստեր): Արևմտյան Հայաստանի հարավային շրջանների պատումներում ևս Քյոռոզլին հայ է, Արշամ անունով (սա կարծես հայոց արքա Արշակի անվան հեռավոր արձագանքն է), Վանի շրջանի Անկշտան գյուղից (ինչպես որ քրդերի մեջ Քյոռոզլին քուրդ է, օսմանցիների մեջ՝ օսմանցի են): Այս տարբերակները հազեցած են հայկական բանահյուսությանը և կենցաղով և այնքան են հեռացած թուրքականներից, որ իրենցից ներկայացնում են «Սասնա ծռերը» հիշեցնող մի նոր հայկական էպոս¹⁶:

էջ 170–175: Ի միջի այլոց, «կույրի որդու» առասպելային ընթաց է էպոսի միայն արևմտյան տարբերակներին (արևելյաններում հերոսի անունն այլ կերպ է մեկնաբանվում՝ «Գերեզմանի որդի»), և այն պարունակող սյուժեները, ամենայն հավանականությամբ, ծագումով հայկական են:

- 14 *Սյրեխանյան Հ.*, Ա. Տիգրանյանի «Քյոռօղի» անավարտ օպերան. – ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. Գիտական աշխատություններ, Գյումրի 2000, 3, էջ 195–198.
- 15 «Իմ դյուցազնը յուր նվիրական իդեայի համար զոհում է մարդու ամենաթանկ սրբությունը – կրոնը. դրա մեջ են ուզում եմ երկու տարերք միավորել՝ աստվածատուր քանքար, վեհ հոգի, նուրբ հայրենասիրություն և սխալ սկզբունք բարոյականության. դրան (Քյոռոզլուն – Ա.Պ.) կանեն ես զոհ յուր ազնիվ իդեային...», տես *Պարկանյան Ռ.*, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1964, էջ 309:
- 16 *Սամվելյան Խ.*, Նշվ. աշխ., էջ 18–20; *Ռամազյան Ս.*, Նշվ. աշխ., 1996, էջ 32; հայ-

Խորհրդային Հայաստանի առաջին տասնամյակներին հասարակ մարդկանց, ժողովրդական երգիչների և պրոֆեսիոնալ բանաստեղծների կողմից ստեղծել են բազմաթիվ էպիկական ստեղծագործություններ՝ երգեր, բանաստեղծություններ և պոեմներ խորհրդային դեկավարների, մասնավորապես Լենինի և Ստալինի մասին: Դրանց նկատմամբ վերաբերմունքը, ինչպես ստեղծվելիս, այնպես էլ հետագայում, չափազանց քաղաքականացված է եղել: Դրանք բոլորը երբեմն բնութագրվել են որպես «կեղծ բանահյուսական» (անգլ. *fakelore*, ռուս. *фальшлор*), ինչը պարզունակեցնում է խնդիրը: Մինչդեռ հայտնի է, որ դրանց մեջ կան և՛ պատվերով ստեղծված կեղծ հորինվածքներ, և՛ իսկական բանահյուսական ստեղծագործություններ (թեև դրանք երբեք իսկական բանահյուսական կյանք չեն ունեցել): Այդ տեքստերը որոշ չափով աղավաղում են նախորդ բանահյուսական ավանդույթը, բայց գործառույթային իմաստով նրանք ենթադրում, իսկ հաճախ վերարտադրում են նույն ավանդույթի օրինաչափությունները¹⁷: Եվ ներկայումս, ԽՍՀՄ-ի փլուզումից տասնամյակներ անց, անհրաժեշտ է երևույթի գիտական քննարկումը և լիարժեք իմաստավորումը:

Այդ ժողովրդական (կամ «կեղծ ժողովրդական») ստեղծագործություններն այն ժամանակվա գիտության մեջ համարվում էին մեր էպոսի «հինգերորդ ճյուղը», այսինքն՝ «Մասնա ծների» շարունակությունը Փոքր Մեծի ճյուղից հետո¹⁸: Դրանցում Լենինն ու Ստալինը հաճախ են հան-

կական տարբերակների առանձնահատուկ բանահյուսական ակունքների վերաբերյալ՝ *Chadwick N., Zhirmunsky V., Oral Epic of Central Asia. Cambridge, 2010, p. 302:*

- 17 Եվ արևմտյան, և՛ ռուսական գիտության մեջ վաղուց ի վեր կան մեծաքանակ աշխատություններ, որտեղ ուսումնասիրվում են «խորհրդային էպոսը», նրա ստեղծման առանձնահատկությունները, կեղծիքի և իրականի համամասնությունը նրանում ևն, տե՛ս օրինակ *Miller F., Folklore for Stalin: Russian Folklore and Pseudofolklore of the Stalin Era, New York, 1991; Топорков А. Л. и др. Рукописи, которых не было: подделки в области славянского фольклора, М., 2002 (հատկապես Иванова Т. Г., О фольклорной и псевдофольклорной природе советского эпоса, с. 403-431); Богданов К. А., Vox populi: фольклорные жанры советской культуры, М., 2009* ևն: Ի միջի այլոց, խորհրդային դարաշրջանի այդ ստեղծագործությունները ներկայացվում և քննարկվում են էպոսագիտական հիմնարար աշխատություններում, տե՛ս օրինակ *Бойра С. М., Героическая поэзия. М., 2002, с. 154-157:*
- 18 Խորհրդային առաջին առաջնորդների մասին էպիկական ստեղծագործությունների վերաբերյալ տե՛ս *Մելիք-Օհանջանյան Կ. (խմբ.), Լենինը հայ ֆոլկլորի մեջ, Երևան, 1936; Մելիքյան Հ., Լենինը և Ստալինը հայկական ֆոլկլորում, Երևան, 1941; Մորադյան Մ., Լենինի և Ստալինի կերպարները սովետական հայկական երաժշտական ստեղծագործություններում. – Տեղեկագիր, 1949, 10, էջ 111-128; Նազինյան Ա., Սովետահայ գրականությունը և բանահյուսությունը, Երևան, 195;*

դես գալիս որպես առասպելական հիմնադիր-երկվորյակներ հիշեցնող կերպարներ:

Բայց կարելի է նշմարել նաև նշված սխեմային ավելի մոտ շարքի ակնարկը՝ Մարքս-Էնգելս, որպես երկվորյակային տիպի հերոսներ, Լենին, գլխավոր հերոս, որը սպանում է վիշապին՝ ցարին, և Ստալին՝ վերջին հերոս: Իրոք, Մարքսը և Էնգելսը նախախորհրդային դարաշրջանը խորհրդանշող համաժամանակյա կերպարներ են, մարքսիզմի հիմնադիրներ և ապագայի նախակարապետներ, Լենինը և Ստալինը՝ նրանց գործի շարունակողները¹⁹: Խորհրդային հերադիկ շարքի հաջորդական պրոֆիլները՝ Մարքս-Էնգելս-Լենին-Ստալին և վերջինների հուղարկավորությունները դամբարանում կարող էին ամրապնդել այս առնչությունները (կա օրինակ, երբ դամբարանում «քնած» առաջնորդը դիտվել է որպես Փոքր Միերի տիպի քարանձավում «քնած հերոս», իսկ Ստալինի մարմնի դուրս բերումը դամբարանից համեմատելի է Միերի՝ ժայռից ելնելու հետ)²⁰: Ասվածը միստիկական կապերի բացահայտման միտում չունի: Հասկանալի է, որ այս տիպի համընկումները պատահական բնույթ են կրում, բայց և այնպես, դրանք կարող էին ռեզոնանսի մեջ մտնել հին, արքետիպային սխեմայի հետ: Ինչևէ, ասվածը մատնանշում է մի հնարավորություն, թե ինչպես կարող էր ստեղծվել նոր վեպը:

Սակայն Ստալինի «անձի պաշտամունքի» դատապարտումը և խորհրդային իրականության զարգացումները թույլ չտվեցին ամբողջա-

Պետրոսյան Ա., Առասպելաբանական մի սխեմայի արտացոլումը հասարակական գիտակցության մեջ. – Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, 1984-1985 թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների արդյունքները, Զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 1990, էջ 47-50:

- 19 Միայն մեկ օրինակ՝ Նաիրի Զարյանի «Ստալին» բանաստեղծության մեջ Մարքսին և Էնգելսին միասին հատկացված է մեկ տող, իսկ Լենինին և Ստալինին՝ հաջորդ առանձին տողերը: Մարքսը և Էնգելսը ներկայացված են է մեկական, Լենինը՝ երկու, Ստալինը՝ երեք մակդիրով: Այս անձինք միավորվում են որպես «հանճարի արեգնակայլ չորրորդությունը տիտան»:
- 20 Փոքր Միերի և եվրոպական «քնած հերոսների» կապի վերաբերյալ տես *Петросян А. Е.*, Влияние армянского Мгера на европейских героев. – Вестник Матенадарана, т. 20 (2014), с. 169–174; Լենինի վերաբերյալ՝ *Топорков А. Л. и др.*, Ук., раб., с. 405–406: Խորհրդային պաշտոնական գաղափարախոսությունն ուներ վերին աստիճանի արխաիկ հատկանիշներ, համադրելի հնագույն առասպելների հետ: Այսպես, Ստալինի սովորական մակդիրները՝ «արև» և «հայր», հիշեցնում են հնդեվրոպական արևային երկնքի աստծուն (*dyēus ph₂ter- «լուսավոր երկինք-հայր»), իսկ մյուս մշտական մակդիրը՝ «ընկեր» համընկնում է Միտրա աստծու անվան հնդկական իմաստավորմանը: Այդ նույն աստվածն Իրանում դարձել էր Միթրա և Միիր, արևի աստված, տես *Պետրոսյան Ա.*, Առասպելաբանական մի սխեմայի արտացոլումը հասարակական գիտակցության մեջ:

նալու այդ վերջին «էպոսը»: Խրուչչովի դարաշրջանը դարձավ խորհրդային հերոսական էպիկայի ավարտը՝ հրատապ դարձավ բանահյուսության մեկ այլ ժանր՝ անեկդոտը: Դրանց հիմնական թիրախը ԽՍՀՄ ընթացիկ ղեկավարներն էին, բայց Լենինը և Ստալինը շարունակում էին մնալ կարևոր կերպարներ (կա, օրինակ, Լենինի մասին ուշ հայկական անեկդոտների շարք): Հազվադեպ հանդես էին գալիս նաև Մարքսը և Էնգելսը:

Հայ ժողովրդական վիպական միտքը հույժ պատմական է, ինչը մեր վիպական ավանդույթի բնորոշ առանձնահատկությունն է (որով և այն նմանվում է իրանականին և տարբերվում հարևան կովկասյաններից): Դա կարող է բացատրվել հնում երկարատև և հզոր պետականություն ունենալու հանգամանքով: Հայ ժողովուրդը էպոսներով կողավորել է իր պատմության դարաշրջանները սկսած ժողովրդի ծագումից մինչև 20-րդ դարի կեսը («Առաջին Հայկյանները»՝ մինչուրարտական, «Վիպասանքը»՝ հետուրարտական՝ Երվանդունիների և Արտաշիսյանների, «Պարսից պատերազմը»՝ Արշակունյաց, «Տարունի պատմությունը»՝ հետարշակունյաց, «Սասնա ծռերը»՝ արարական և սելջուկյան, «Քյոռոզլի»՝ հետմիջնադարյան, «ԽՍՀՄ առաջնորդները»՝ խորհրդային շրջաններ)²¹:

Առաջին վեպի Հայկը, Արամը և Արան ծագումով հին, բնիկ աստվածների կերպարներ են, որոնք, ժողովրդի կրոնական համակարգը փոխվելուց՝ իրանական դիցարանի ներդրումից հետո, անցել են ավելի ցածր, էպիկական հերոսների մակարդակ (նրանց անունները հին աստվածների անուններ կամ մականուններ են): Նույն երևույթը նկատվում է և հաջորդ նոր կրոնի՝ քրիստոնեության ընդունումից հետո՝ Վահագն աստվածը Խորենացու մոտ հանդես է գալիս որպես Տիգրանի որդի, իսկ Միհրը՝ որպես «Սասնա ծռերի» Մեծ և Փոքր Մհերներ²²: Լենինը և Ստալինը, որոնք ՍՍՀՄ-ում, կարելի է ասել, աստվածացվել էին, խրուչչովյան

21 Հին էպիկական, հատկապես «Սասնա ծռերի» ավանդույթն են շարունակում նաև հայդուկների երգերը, որոնց հերոսները համեմատելի են հատկապես «մեռնող և հառնող» կերպարի հետ, տե՛ս *Պերրոսյան Ա.*, Ֆիդայու կերպարը հայ բանահյուսության մեջ. – Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Հայ ժողովրդական մշակույթ XV, Երևան, 2010, էջ 447-453:

22 Ընդ որում, Միհր/Մհերի կերպարն էլ, իր հերթին, ծագում է ուրարտական Խալդիից: Այդ կերպարն է Հայաստանից անցել արևմուտք և հիմք դրել արևմտյան միթրաիզմի աստծուն: Իսկ Փոքր Մհերը հետագայում իր ազդեցությունն է ունեցել հարավային սլավոնների էպիկական մի հերոսի՝ Մարկո Կրալնիչի, ապա և «քնած հերոսների» կերպարների ձևավորման վրա, տե՛ս *Petrosyan A., Haldi and Mithra/Mher. – Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, 2006, 1, pp. 222-238; Петросян А., Влияние армянского Мгера на европейских героев:*

«Ձնհալից» հետո իջնում են անեկդոտի հերոսի մակարդակի: Այսպիսով, պատմության ընթացքում նախորդ դարաշրջանի դիցաբանական կերպարներն իջնում են ավելի ցածր մակարդակ: «Սասնա ծռերից» հետո ողջ ծննդաբանական շարքը պարունակող նոր լիարժեք էպոսներ, կարելի է ասել, չստեղծվեցին՝ և դարաշրջաններն էին ուրիշ, և՛ պատմական հանգամանքները թույլ չտվեցին: Բայց եղած նյութը թույլ է տալիս ասելու, որ մեր էպոսները ստեղծվել են առասպելական արքետիպային կերպարների միջոցով Հայաստանի պատմական դարաշրջանները որպես անգիր պատմություն կողավորման եղանակով:

«Պարսից պատերազմը» և «Տարոնի պատերազմը» որոշակիորեն տարբերվում են մյուսներից: Նրանք չափազանց շատ են պատմականացած և հեղինակային: Ավելին, դրանք գրված են որպես պատմություն, որտեղ շատ դրվագներ ուղղակի վերցված են ժողովրդական ակունքներից (հմմտ. օրինակ Մուշեղի վերակենդանացման ակնկալիքը արալեզների միջոցով, Գիսանե ու Դեմետր երկվորյակատիպ կերպարների կողմից Վիշապ քաղաքի կառուցումը են): Ակնհայտ է, ժողովրդական վեպեր ու գրույցներ են եղել նաև այդ դարաշրջանի արքաների և իշխանների պատերազմների, արքունական ինտրիգների մասին: Իսկ ուշ հերոսական գրույցներից կարծես միայն մեկը՝ «Կաշտի քաջերն» է հեղինակային մշակմամբ ամբողջացվել որպես լիարժեք գրական էպոս²³: Բազմաթիվ ժողովուրդներ որպես իրենց ազգային էպոս են ընկալում նմանատիպ ստեղծագործություններ (Ռուսթավելու «Ընձենավորը», Հ. Լոնգֆելդի «Հայավաթան», Է. Լենրոտի «Կալսալան», Ա. Պոմպոյրի «Լաչալեսիսը» են) և, «Պարսից պատերազմի» ու «Տարոնի պատերազմի» կողքին, «Կաշտի քաջերն» էլ կարող է դիտվել որպես այդպիսին: Այն ևս, ի միջի այլոց, գուրկ է ծննդաբանական սխեմայից:

АРМЯНСКИЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС

Армен Петросян

Резюме

Когда нет письменности и письменной истории, люди «записывают» свою историю устными эпическими произведениями. Но и после появления письменности армяне продолжали создавать эпосы, представляющие исторические эпохи. Можно сказать, что вся история Армении была кодирова-

23 Տե՛ս *Միսիս Կ.*, Կաշտի քաջեր. Ամերիկահայ առաջադիմական միություն, 1942; *Russell J.*, The Heroes of Kasht (Kašti k'ajer): An Armenian Epic. Ann Arbor, 2000.

на последовательными эпосами. В статье утверждается, что армянский народный героический эпос должен включать следующие произведения: 1) этногонические легенды; 2) «Випасанк»; 3) «Персидская война»; 4) «Таронская война»; 5) «Сасунские безумцы»; 6) «Кер-огли». Псевдонародные стихи о советских лидерах можно было бы также рассмотреть в этом контексте. Архаичные эпосы были созданы согласно конкретной схеме – генеалогической последовательности специфических героев: 1) божественный персонаж или его символ; 2) божественные близнецы и 3) «умирающий (и возрождающийся)» герой. Образы мифологических и исторических героев были наложены на эти мифологические архетипы.

Ключевые слова: армянский народный эпос, армянский фольклор, древнеармянская литература, армянская мифология.

ARMENIAN HEROIC EPIC

Armen Petrosyan

Summary

When there is no writing and written history, people record their history through epic compositions. However, after the emergence of writing, the Armenian mind continued developing epics presenting historical eras. It might be said that the whole history of Armenia was codified through successive epics. In this article, it is argued that the Armenian folk heroic epic should include the following compositions: 1) Ethnogenic traditions; 2) "Vipasank"; 3) "War of Persia"; 4) "War of Taron"; 5) "Daredevils of Sasun"; 6) Kyoroghli. The pseudo-folk poems about Soviet leaders might also be considered in this context. The archaic epics were created according to a particular scheme – a genealogical line of archetypal heroes: 1) a divine image or its symbol; 2) divine twins, and 3) "dying (and rising)" hero. The mythic and historical heroes were superposed on these mythological archetypes.

Key words: Armenian folk epic, Armenian folklore, ancient Armenian literature, Armenian mythology.